ΕΛ.Ε.ΣΥ.Π.
Ελληνική Εταιρεία Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού
Hellenic Society of Counselling and Guidance / www.elesyp.gr

Θάνατος και πρώιμη εφηβεία: Μια ψυχοεκπαιδευτική παρέμβαση

Γιαννούλα Δικαίου & Ανδρέας Μπρούζος
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Φόβος – Άγχος Θανάτου & Στάσεις

- **Θάνατος:** ένας από τους πιο κοινούς φόβους που εκδηλώνεται καθ' όλη τη διάρκεια της ανάπτυξης μέχρι την ενηλικίωση (Burnham & Gullone, 1997. Gullone & King, 1993. Ollendick, 1983).
- Θέμα ταμπού → μεγεθύνεται ο φόβος (Galende, 2015).
- Ο φόβος για τον θάνατο επηρεάζει την απόκτηση ώριμης ιδέας για αυτόν (Cotton & Range, 1990. Orbach et al., 1986).
- Συζήτηση υπό βιολογικούς όρους → ανακούφιση του φόβου των παιδιών → μεγαλύτερη κατανόηση του θανάτου (Slaughter & Griffiths, 2007).

Φόβος – Άγχος Θανάτου

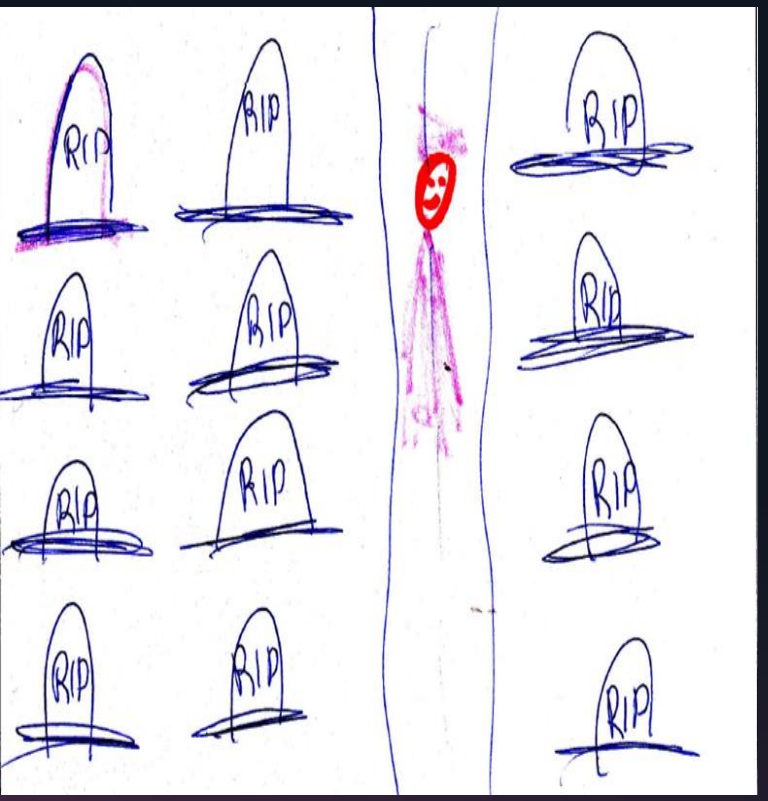

- Ο φόβος του θανάτου -παρά την απόκτηση ώριμης αντίληψης- έχει παρατηρηθεί να αυξάνεται κατά την πρώιμη εφηβεία (Warren & Sroufe, 2004).
- 11-15 ετών: αγγίζει τα υψηλότερα επίπεδα, τα οποία μειώνονται στη μετέπειτα εφηβεία (15-18 ετών).
- Πρόσθετες μεταβλητές: γνωστικό επίπεδο, προσωπική εμπειρία, πολιτισμικό υπόβαθρο μεσολαβούν στις αντιλήψεις που διαμορφώνονται, καθώς και στον φόβο του θανάτου (Cotton & Range, 1990. Orbach et al., 1986).

Γνωστική Δόμηση-Αναδόμηση

- Η κοινωνικο-πολιτισμική γνώση αποτελεί σημαντικό παράγοντα της διαδικασίας γνωστικής δόμησης (Kim, 2001. Vygotsky, 1978).
- Θάνατος → είδος κοινωνικής γνώσης (Lee, 2005).
- Kim (2001) και Richardson (1993): τα παιδιά θα δομήσουν τις γνώσεις τους για τον θάνατο με τη φαντασία τους εάν αγνοήσουμε τις δυναμικές κοινωνικές και πολιτισμικές καταστάσεις που τα παιδιά, ήδη, αντιμετωπίζουν.

Τα παιδιά μπορεί να εκτεθούν σε επικίνδυνα επίπεδα τραύματος (Bluebond-Langner, 1977. Powell, 1994).

Περιθανάτια Αγωγή στο Σχολείο/ Γνωστική Δόμηση-Αναδόμηση

Με τον κατάλληλο σχεδιασμό ενός προγράμματος αγωγής θανάτου:

- Μειώνεται ο φόβος και το άγχος για τον θάνατο (Hulbert, 1999).
- Τα παιδιά προσεγγίζουν το θέμα εκφράζοντας σκέψεις και συναισθήματα (Hulbert, 1999).
- Ο θάνατος εντάσσεται στο πλαίσιο του φυσιολογικού κύκλου της ζωής (Hulbert, 1999).

Ωστόσο, η εκπαίδευση για τον θάνατο δε διώχνει τελείως το φόβο γι' αυτόν, αλλά σίγουρα προετοιμάζει και εφοδιάζει με δεξιότητες τα παιδιά ώστε να μπορούν να διαχειρίζονται την απώλεια (Higgins, 1999).

Περιθανάτια Αγωγή στα ελληνικά δεδομένα

1

Ευρωπαϊκή Ένωση Παρηγορητικής Φροντίδας: Σύμβουλοι Πένθους, Ψυχολόγοι, Κοινωνικοί Λειτουργοί και Προγράμματα Παρηγορητικής Φροντίδας· (European Association for Palliative Care, 2005).

2

Βιβλιογραφικά, η Ελλάδα παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις σε μελέτες και έρευνες γύρω από τον θάνατο (Μπουρίκος & Σταθόπουλος, 2008).

3

Τα σχολικά βιβλία και εγχειρίδια δεν ενσωματώνουν στο ελάχιστο θέματα σχετικά με τον θάνατο (ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2005, 2009).

Αναγκαιότητα Περιθανάτιας Αγωγής στο ελληνικό σχολείο

- Η ευαισθησία πολλών παιδιών στο θέμα της απώλειας, η εμφάνιση ψυχικών διαταραχών, όπως και οι συμπεριφορές εκφοβισμού κατά πενθούντων παιδιών από άλλα παιδιά (Χατζηνικολάου, 2010)

- Ενθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι παρά τη διστακτικότητα πολλών εκπαιδευτικών, η πλειοψηφία αναγνωρίζει ότι τα παιδιά έχουν ανησυχίες και ερωτήσεις σχετικά με τον θάνατο (Λεονταρή, 2015).

Καθοριστικοί Παράγοντες για ένα Αποτελεσματικό Πρόγραμμα Παρέμβασης

- Εστίαση σε γνωστικό και συναισθηματικό επίπεδο (Bibeau & Eddy, 1985).
- Σύμφωνο με το γνωστικό επίπεδο των συμμετεχόντων (Lee et al., 2009).
- Βιωματικές προσεγγίσεις με παιχνίδι ρόλων (Konrad, 2010).
- Μεγάλης διάρκειας και επαναληπτική μέτρηση (Bibeau & Eddy, 1985).
- Χορήγηση πολυδιάστατων εργαλείων μέτρησης για τον φόβο-άγχος θανάτου (Durlak & Kass, 1982) και έμφαση στο συναίσθημα αυτό.

Καθοριστικοί Παράγοντες για ένα Αποτελεσματικό Πρόγραμμα Παρέμβασης

- **Ο σύμβουλος:**

  -Να έχει διαχειριστεί προσωπικά συναισθήματα γύρω από τον θάνατο (Worden, 2002).

  -Να είναι αυθεντικός (Brouzos et al., 2015b. Rogers, 1992), με θετικές στάσεις, αξίες και ενσυναίσθηση (Gwyther et al., 2005).

  -Να προβαίνει σε λεπτούς χειρισμούς, σταδιακή μετάδοση πληροφοριών για τον θάνατο και συχνές επαναλήψεις ώστε να αποφεύγεται η ψυχική κόπωση των μελών μιας ομάδας (Furer, Walker, & Stein, 2007).

Αναγκαιότητα Διεξαγωγής της Έρευνας

- Λίγες είναι οι έρευνες στις οποίες ο σκοπός των αντίστοιχων προγραμμάτων να είναι διττός· δηλαδή η ανάπτυξη γνωστικού, αλλά και συναισθηματικού επιπέδου (Bell, 1975. Bibeau & Eddy, 1985. Nichol, 1980).

Αναγκαιότητα Διεξαγωγής της Έρευνας

Η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων αυτών -σύμφωνα με τις επαναληπτικές μετρήσεις- είναι διφορούμενη αναφορικά με:

- τη μείωση φόβου-άγχους,
- το χρόνο εφαρμογής των προγραμμάτων,
- την απήχηση στα δύο φύλα,
- την επιρροή της ηλικίας κ.ά.

(Bernstein & Borchardt, 1991. Bibeau & Eddy, 1985. Craske, 1997. Feifel, 1990. Graham-Lippitt, 1981. Gullone, 2000. Gullone & King, 1993. Hoelter & Hoelter, 1980-81. Kastenbaum, 1992. Maglio & Robinson, 1994. Muris et al., 2003. Ollendick, Matson, & Helsel, 1985. Slaughter & Griffiths, 2007).

Αναγκαιότητα Διεξαγωγής της Έρευνας

Τα περισσότερα προγράμματα που έχουν εφαρμοστεί αφορούν περισσότερο σε:

- παιδιά ώριμης εφηβικής ηλικίας,
- φοιτητές και ενήλικες, παρά σε παιδιά πρώιμης εφηβείας ή ακόμη μικρότερα ηλικιακά
- με διαφορετικά, κάθε φορά, ευρήματα ως προς τη μείωση του φόβου-άγχους κατά το τέλος της εφαρμογής του προγράμματος ή στις επαναληπτικές μετρήσεις (Knight & Elfenbein, 1993. Walijarvi et al., 2012).

Ερευνητικές Υποθέσεις & Ερευνητικά Ερωτήματα

- Η συμμετοχή στο πρόγραμμα, συγκριτικά με την ομάδα ελέγχου, θα οδηγήσει σε:

1. *μείωση του φόβου-άγχους για τον θάνατο,*
2. *θετική αλλαγή στάσεων απέναντι στον θάνατο.*

- Ποια είναι η επίδραση του φύλου και της ηλικίας στην αποτελεσματικότητα της παρέμβασης;

ΜΕΘΟΔΟΣ

Το δείγμα της έρευνας

- Το δείγμα της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν 226 μαθητές από έξι Γυμνάσια και τρία Δημοτικά σχολεία του νομού Ιωαννίνων.

Οι μαθητές του δείγματος ανά τάξη		
	Ομάδα Παρέμβασης	**Ομάδα Ελέγχου**
Στ' Δημοτικού	58 (56,3%)	0
Α' Γυμνασίου	14 (13,6%)	107 (87%)
Β' Γυμνασίου	18 (17,5%)	16 (13%)
Γ' Γυμνασίου	13 (12,6%)	0
Σύνολο	**103**	**123**

Το μαθητικό δείγμα συνολικά δε χαρακτηριζόταν από γενικές αγχώδεις εκδηλώσεις.

Δημογραφικά στοιχεία μαθητών του δείγματος

	Ομάδα Παρέμβασης	Ομάδα Ελέγχου
Αγόρια	37 (35,9%)	56 (45,5%)
Κορίτσια	66 (64,1%)	67 (54,5%)
Έναρξη πρώιμης εφηβικής περιόδου (10,5-12 ετών)	58 (56,3%)	1 (0,8%)
Λήξη πρώιμης εφηβικής περιόδου (12,1-14,5 ετών)	45 (43,7%)	122 (99,2%)
Μ.Ο. ηλικίας (Τ.Α.)	12,28 (5,61)	12,80 (4,38)
Μ.Ο. ηλικίας αγοριών (Τ.Α.)	12,26 (6,65)	12,80 (3,92)
Μ.Ο. ηλικίας κοριτσιών (Τ.Α.)	12,30 (5,12)	12,80 (4,76)
Σύνολο	**103**	**123**

Εργαλεία για την έρευνα αποτελέσματος

- Αναθεωρημένη Κλίμακα μέτρησης Φόβου Θανάτου - Collett-Lester Fear Of Death Scale/CLFODS (Lester, 1994). Αξιοπιστία με τον δείκτη alpha του Cronbach: 0,79 - 0,96

- Αναθεωρημένη Κλίμακα μέτρησης Άγχους Θανάτου για Παιδιά - Death Anxiety Scale/DASC (based on Schell & Seefeldt, 1991). Αξιοπιστία με τον δείκτη alpha του Cronbach: 0,85 - 0,90

- Κλίμακα μέτρησης Στάσεων απέναντι στον Θάνατο - Death Attitude Profile -Revised/Dap-R (Wong et. al., 1994). Αξιοπιστία με τον δείκτη alpha του Cronbach: 0,56 - 0,87

Περιγραφή του προγράμματος παρέμβασης CONPA

- Απευθύνεται σε μαθητές 11-14 ετών και περιλαμβάνει 6 εβδομαδιαίες συναντήσεις διάρκειας 90’.
- Στηρίζεται σε γνωστικές, συναισθηματικές και συμπεριφορικές τεχνικές (π.χ. γνωστική αναδόμηση) που διευκολύνουν τη μείωση του φόβου – άγχους για τον θάνατο και την αλλαγή των στάσεων απέναντι σ’ αυτόν (Stanko & Taub, 2002).
- Ο συντονισμός βασίστηκε στην προσωποκεντρική προσέγγιση.
- Βασικοί στόχοι του προγράμματος:
  - ✓ *Μείωση του φόβου – άγχους για τον θάνατο*
  - ✓ *Αλλαγή στάσεων απέναντι στον θάνατο*

Συνάντηση	Επιμέρους στόχοι συνάντησης
1η	1. Γνωριμία μελών της ομάδας 2. Εδραίωση κανόνων 3. Αναγνώριση συναισθημάτων (και κυρίως του φόβου/affective goal) 4. Αναγνώριση και διαχείριση συναισθήματος φόβου/affective-behavioral goals)
2η	1. Κατανόηση γνωστικού τριγώνου (σκέψη-συναίσθημα-συμπεριφορά/cognitive goal) 2. Αναγνώριση-έκφραση συναισθημάτων αναφορικά με το γνωστικό τρίγωνο (cognitive-affective goals) 3. Πρόκληση συναισθήματος του φόβου
3η	1. Οριοθέτηση θανάτου ως αναπόσπαστου τμήματος της ζωής με βιολογικούς όρους και εξωτερίκευση συναισθημάτων (cognitive-affective goals) 2. Αναγνώριση και εξωτερίκευση συναισθημάτων (affective goal) 3. Διαλεύκανση δυσνοήσεων σχετικά με τον θάνατο (π.χ. μεταδοτικότητα, επάνοδος νεκρού στη ζωή, νεκροταφείο-φόβος-απλοποίηση της έννοιάς του) και πρόκλησης αιτιολογίας θανάτου (cognitive goal)

Συνάντηση	Επιμέρους στόχοι συνάντησης
4η	1. Άρση δυσνοήσεων περί θανάτου (π.χ. ότι ο νεκρός πονά κατά την ταφή/cognitive goal) 2. Προώθηση αξίας της ζωής επί του παρόντος 3. Αναγνώριση και εξωτερίκευση συναισθημάτων (affective goal) 4. Υπενθύμιση γνωστικού τριγώνου (cognitive goal) 5. Πρόκληση συναισθήματος
5η	1. Προώθηση αξίας της ζωής 2. Σύνοψη γνώσεων 3. Εφαρμογή στρατηγικής διαχείρισης συμπεριφοράς με βάση το γνωστικό τρίγωνο (cognitive, affective, behavioral goals) 4. Υπενθύμιση άλλων τεχνικών διαχείρισης συμπεριφοράς (π.χ. χαλάρωση, θετική σκέψη, αναπνοές/behavioral goal)
6η	1. Επανάληψη-σύνοψη πληροφοριών/γνώσεων 2. Κλείσιμο ομάδας-σημασία-συζήτηση

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Αποτελεσματικότητα
της παρέμβασης

Άγχος Θανάτου

Η υποκλίμακα λέξεων σχετικών με τον θάνατο πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	1,22 (0,56)	0,45 (0,47)	13,421	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	1,24 (0,54)	1,11 (0,57)	3,261	122	**0,001**

*** POST-TEST :**

Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα λέξεων σχετικών με τον θάνατο στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	0,49 (0,52)	0,58 (0,43)	-1,492	71	0,140

*** FOLLOW-UP:**

M.O. αγ. παρ. = 0,37 ± 0,31,
M.O. κορ. παρ. = 0,68 ± 0,45,
$t(70) = -3{,}096$, $p < 0{,}05$

Δεν υπήρξαν διαφορές ηλικίας

Φόβος Θανάτου

Συνολικός φόβος για τον θάνατο πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,78 (0,85)	2,67 (0,86)	15,126	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	3,77 (0,78)	3,57 (0,89)	3,802	122	**0,000**

*** POST-TEST :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα συνολικού φόβου για τον θάνατο στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	2,90 (0,87)	2,63 (0,72)	3,031	71	**0,003**

*** FOLLOW-UP :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Φόβος Θανάτου

Η υποκλίμακα για τον δικό σου θάνατο πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	Μ.Ο. (*Τ.Α.*)	*Μ.Ο.* (*Τ.Α.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,69 (0,95)	2,43 (0,93)	15,094	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	3,47 (1,00)	3,35 (1,04)	1,636	122	0,105

*** POST-TEST :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα του δικού σου θανάτου στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	Μ.Ο. (*Τ.Α.*)	*Μ.Ο.* (*Τ.Α.*)			
Ομάδα παρέμβασης	2,69 (0,95)	2,32 (0,78)	3,648	71	**0,001**

*** FOLLOW-UP :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Φόβος Θανάτου

Η υποκλίμακα ετοιμοθάνατος πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,65 (0,98)	2,74 (0,97)	9,540	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	3,64 (0,93)	3,46 (0,94)	2,675	122	**0,008**

*** POST-TEST :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα ετοιμοθάνατος στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	2,94 (1,03)	2,76 (0,78)	1,743	71	0,086

*** FOLLOW-UP:**
M.O. αγ. παρ. = 2,41 ± 0,575,
M.O. κορ. παρ. = 2,94 ± 0,74,
$t(70) = -2{,}857$, $\boldsymbol{p < 0{,}05}$

Δεν υπήρξαν διαφορές ηλικίας

Φόβος Θανάτου

Η υποκλίμακα θάνατος των άλλων πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,96 (0,84)	2,93 (0,98)	12,345	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	4,10 (0,73)	3,82 (0,94)	4,264	122	**0,000**

*** POST-TEST :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα θάνατος άλλων στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,17 (0,95)	2,97 (0,91)	1,703	71	0,093

*** FOLLOW-UP :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Φόβος Θανάτου

Η υποκλίμακα ετοιμοθάνατοι πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	Μ.Ο. (*Τ.Α.*)	*Μ.Ο.* (*Τ.Α.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,81 (0,99)	2,59 (0,99)	12,961	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	3,86 (0,81)	3,65 (0,99)	3,322	122	**0,001**

*** POST-TEST :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα ετοιμοθάνατοι στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	Μ.Ο. (*Τ.Α.*)	*Μ.Ο.* (*Τ.Α.*)			
Ομάδα παρέμβασης	2,80 (0,98)	2,49 (0,88)	2,885	71	**0,005**

*** FOLLOW-UP :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Στάσεις απέναντι στον Θάνατο

Η υποκλίμακα αποδοχή θανάτου πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	4,05 (1,07)	3,58 (0,95)	4,711	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	4,01 (0,96)	3,94 (0,95)	0,996	122	0,321

*** POST-TEST :**

Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα αποδοχή θανάτου στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική Μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,59 (0,93)	3,61 (0,75)	-,264	71	0,793

*** FOLLOW-UP:**

M.O. έν. πρ. εφ. ηλ. = 3,86 ± 0,66, *M.O.* λήξ. πρ. εφ. ηλ. = 3,41 ± 0,76, $t(70) = -2{,}669$, $\boldsymbol{p < 0{,}05}$

Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου

Στάσεις απέναντι στον Θάνατο

Η υποκλίμακα φόβος θανάτου πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.					
	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	4,98 (1,22)	3,51 (1,27)	13,400	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	4,91 (1,18)	4,70 (1,24)	2,487	122	**0,014**

*** POST-TEST :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα φόβου θανάτου στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.					
	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,69 (1,32)	3,55 (1,15)	0,912	71	0,365

*** FOLLOW-UP :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Στάσεις απέναντι στον Θάνατο

Η υποκλίμακα αποφυγή θανάτου πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	4,24 (1,37)	2,91 (1,38)	8,718	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	4,80 (1,31)	4,51 (1,50)	2,898	122	**0,004**

*** POST-TEST :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα αποφυγής θανάτου στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	3,03 (1,46)	3,01 (1,36)	0,108	71	0,914

*** FOLLOW-UP :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Στάσεις απέναντι στον Θάνατο

Η υποκλίμακα διαφυγή πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	Μ.Ο. (Τ.Α.)	*Μ.Ο. (Τ.Α.)*			
Ομάδα παρέμβασης	3,65 (1,26)	3,26 (1,19)	3,423	102	**0,001**
Ομάδα ελέγχου	3,46 (1,24)	3,32 (1,32)	1,441	122	0,152

*** POST-TEST :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα διαφυγής στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	Μ.Ο. (Τ.Α.)	*Μ.Ο. (Τ.Α.)*			
Ομάδα παρέμβασης	3,22 (1,16)	3,19 (1,25)	0,179	71	0,858

*** FOLLOW-UP :**
Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Στάσεις απέναντι στον Θάνατο

Η υποκλίμακα ουδέτερη αποδοχή πριν και μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Πριν τη παρέμβαση	Μετά την παρέμβαση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	5,53 (0,87)	5,96 (0,82)	-4,272	102	**0,000**
Ομάδα ελέγχου	5,20 (0,96)	5,20 (0,92)	-,099	122	0,921

*** POST-TEST :**

Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου ή ηλικίας

Η υποκλίμακα ουδέτερης αποδοχής στη μετα-μέτρηση και την επαναληπτική μέτρηση μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης.

	Μετα-μέτρηση	Επαναληπτική μέτρηση	*t*	Βαθμοί Ελευθερίας	*p*
	M.O. (*T.A.*)	*M.O.* (*T.A.*)			
Ομάδα παρέμβασης	6,01 (0,68)	5,84 (0,76)	1,719	71	0,090

*** FOLLOW-UP:**

M.O. έν. πρ. εφ. ηλ. = 6,06 ± 0,73, *M.O.* λήξ. πρ. εφ. ηλ. = 5,67 ± 0,75, $t(70) = -2{,}288$, $\boldsymbol{p < 0{,}05}$

Δεν υπήρξαν διαφορές φύλου

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Αποτελεσματικότητα της παρέμβασης

- Η παρέμβαση στόχευε ταυτόχρονα σε γνωστικές διαδικασίες, συμπεριφορές και συναισθήματα (Bibeau & Eddy, 1985).
- Αξιοποιήθηκαν γνωστικές-συμπεριφορικές τεχνικές για την αναγνώριση της σύνδεσης σκέψεων-συναισθημάτων-συμπεριφορών και τη γνωστική αναδόμηση (Riskind, Sarampote, & Mercier, 1996).
- Ο συντονισμός βασίστηκε στην προσωποκεντρική προσέγγιση.
- Η συζήτηση με τα παιδιά για τον θάνατο και τους ετοιμοθάνατους πραγματοποιήθηκε υπό βιολογικούς όρους (Slaughter και Griffiths, 2007).

Αποτελεσματικότητα της παρέμβασης

- Εστίαση στις στάσεις, στους φόβους και το άγχος σχετικά με αυτή τη θεματική περιοχή (Glass, 1991).
- Παροχή θετικών ερεθισμάτων προς μείωση φόβων (Muris et al., 2003).
- Βιωματικές δραστηριότητες που προσανατολίζονταν στην αξία της ζωής ως πολύτιμο δώρο.

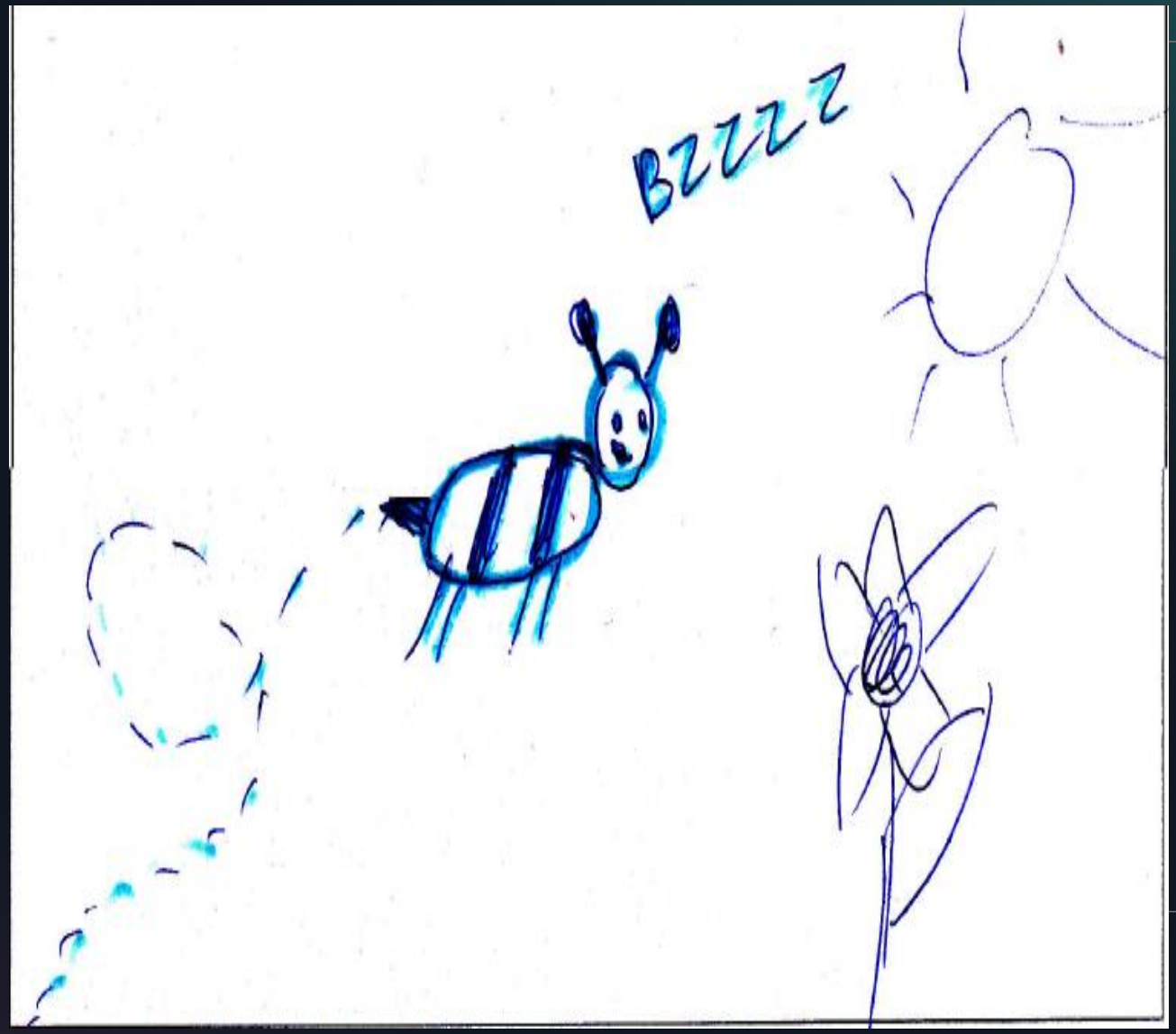

Αποτελεσματικότητα της παρέμβασης – Φύλο & Ηλικία

- Δεν έχει μελετηθεί επαρκώς η επίδραση του φύλου και της ηλικίας.

- Γενικά, το πρόγραμμα παρέμβασης φαίνεται ότι είναι εξίσου αποτελεσματικό στα αγόρια και τα κορίτσια και επομένως είναι δυνατό να εφαρμόζεται σε μεικτές ομάδες (Μπαούρδα, 2018).

- Τα υψηλότερα επίπεδα φόβου των κοριτσιών -στην pre-test μέτρηση- συμφωνούν και με άλλες έρευνες (Bernstein & Borchardt, 1991. Craske, 1997. Gullone, 2000. Merckelbach & Muris, 2001).

- Μεγαλύτεροι και μικρότεροι σε ηλικία ωφελήθηκαν εξίσου.

  Όμως, θα πρέπει να υπογραμμισθεί η σημασία της έγκαιρης παρέμβασης (Voegler-Lee & Kupersmidt, 2011).

ΔΥΝΑΤΑ ΣΗΜΕΙΑ-ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Δυνατά σημεία

- Το ικανοποιητικό δείγμα της έρευνας, καθώς και η ύπαρξη ομάδας ελέγχου.
- Η επαναληπτική μέτρηση 6 μήνες μετά τη λήξη του προγράμματος.
- Η πιστή εφαρμογή της παρέμβασης, οι γνώσεις και δεξιότητες της συντονίστριας αποτελούν σημαντικές παραμέτρους που πιστοποιούν την εσωτερική εγκυρότητα της παρέμβασης και τις ανάλογες θετικές αλλαγές που προκύπτουν (Schober, Sharpe, & Schmidt, 2013).

Περιορισμοί

- Τα αυτοαναφορικά εργαλεία.
- Το δείγμα δεν προέκυψε από τυχαία δειγματοληψία σε επίπεδο σχολείων.
- Το δείγμα προερχόταν από Έλληνες μαθητές αστικών ή ημιαστικών περιοχών των Ιωαννίνων.
- Τόσο η Κλίμακα Φόβου Θανάτου Collett-Lester, όσο και η Κλίμακα Μέτρησης Στάσεων απέναντι στον Θάνατο DAP-R έχουν σχεδιαστεί και χρησιμοποιηθεί για πληθυσμούς ενηλίκων.
- Η πλειονότητα των συμμετεχόντων μαθητών τόσο στην ομάδα παρέμβασης όσο και στην ομάδα ελέγχου ήταν κορίτσια.

Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

- Διασύνδεση των ομαδικών διαδικασιών και της αποτελεσματικότητας στο πλαίσιο μιας ομαδικής παρέμβασης σε παιδιά.

- Πνευματικότητα, πένθος, συζητήσεις για τον θάνατο εντός οικογενείας, παρακολούθηση κηδείας, θρήνος για κατοικίδιο → πώς επηρεάζουν την αποτελεσματικότητα του προγράμματος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπεράσματα

- Σύμφωνα με τα αποτελέσματα η παρέμβαση ήταν αποτελεσματική.
- Αισιοδοξία για προσέγγιση του θέματος ταμπού και υιοθέτηση στρατηγικών διαχείρισης.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Bluebond-Langner, M. (1977). Meanings of death to children. In H. Feifel (Ed.), *New meanings of death* (pp. 47–66). New York: McGraw-Hill.

Brouzos, A., Vassilopoulos, S. Σ., & Baourda, V. C. (2015b). Therapeutic factors and members' perception of co-leaders' attitudes in a psychoeducational group for Greek children with social anxiety. *The Journal for Specialists in Group Work, 40*(2), 204-224. doi:10.1080/01933922.2015.1017065

Burnham, J. J & Gullone, E. (1997). The Fear Survey Schedule for Children—II: A psychometric investigation with American data. *Behaviour Research and Therapy,35*(2), 165-173.

Cotton, C., & Range, L. (1990). Children's death concepts: Relationships to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology, 19,* 123-127.

European Association for Palliative Care. (2005). Available in: www.eapcnet.org.

Furer, P., Walker, J. R., & Stein, M. B. (2007). *Treating health anxiety and fear of death. A practitioner's guide*. New York , NY: Springer Science & Business Media.

Galende, N. (2015). Death and its didactics in pre-school and primary school. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, 185*, 91–97. doi:10.1016/j.sbspro.2015.03.403

Gullone, E., & King, N. J. (1993). The fears of youth in the 1990s: Contemporary normative data. *The Journal of Genetic Psychology, 154*, 137–153.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Gwyther, L. P., Altilio, T., Black, S., Christ, G. H., Csikai, E. L., Hooyman, N., Kramer, B. J., Linton, J., Raymer, M., & Howe, J. (2005). Social work competencies in palliative and end of life care. *Journal of* Social Work *in* End-*of*-Life *and* Palliative Care, *1*(1), 87–120.

Higgins, S. (1999). Death education in the primary school. *International Journal of Children's Spirituality*, *4*(1), 77-90.

Kim, M. (2001). *Korean kindergarten teachers' attitudes toward death and death education for young children.* Unpublished doctoral dissertation, Columbia University, New York.

Konrad, S. C. (2010). Relational Learning in Social Work Education: Transformative Education for Teaching a Course on Loss, Grief and Death. *Journal of Teaching in Social Work, 30*(1), 15-28.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Lee, J.O. (2005). *An investigation of children's understanding of death [in Korean]. Unpublished doctoral dissertation*. Duksung Women's University, Seoul, Korea.

Lee, Ok. J., Lee, J., & Moon, Seek. S. (2009). Exploring Children's Understanding of Death Concepts. *Asia Pacific Journal of Education*, *29*(2), 251-264.

Λεονταρή, Α. (2015). Θάνατος και πένθος. Στο Φ. Μότη- Στεφανίδη (Επιμ.). Παιδιά και Έφηβοι σε έναν κόσμο που αλλάζει: Προκλήσεις, προσαρμογή και ανάπτυξη. Αθήνα: Εστία, 311-341.

Ollendick, T. H. (1983). Reliability and validity of the Revised Fear Survey Schedule for Children (FSSC-R). *Behaviour Research and Therapy, 21*, 685–692.

Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H., & Berman, D. (1986). Children's perception of various determinants of the death concept as a function of intelligence, age, and anxiety. *Journal of Clinical Child Psychology, 15,* 120-126.

Powell, J. W. (1994). *Experiences, attitude, and a teacher's perceived classroom behavior in deathrelated situations*. Unpublished doctoral dissertation. University of North Carolina.

Richardson, F. J. (1993). *Death education: A comparative study of two programs for mothers of young children*. Unpublished doctoral dissertation, California School of Professional Psychology.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death Understanding and Fear of Death in Young Children. *Clin Child Psychol Psychiatry, 12*, 525-535. DOI: 10.1177/1359104507080980

ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2005). *Οδηγός Νηπιαγωγού*. Αθήνα.

ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2009). *Η πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για τα Σχολικά Βιβλία*. Αθήνα.

Vygotsky, L.S. (1978). *Mind and society: The development of higher psychological processes.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Walijarvi, M. C., Weiss, H. A., & Weinman, L. M. (2012). A Traumatic Death Support Group Program: Applying an Integrated Conceptual Framework. *Death Studies, 36*(2), 152-181.

Warren, S. L., & Sroufe, L. A. (2004). *Developmental issues.* In T. H. Ollendick & J. S. March (Eds.), *Phobic and anxiety disorders in children and adolescents: A clinician's guide to effective psychosocial and pharmacological interventions* (p. 92–115). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/med:psych/9780195135947.003.0004

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Worden, J. W. (2002). *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner* (3rd ed). New York, NY: Springer.

Χατζηνικολάου, Σ. (2010). *Ο ρόλος των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Αγωγή Υγείας*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.